

A levélíró Zágoni Mikes Kelemen

(Befejező rész)

Irodalomtörténeti értékelés szerint Zágoni Mikes Kelemen a késő barokkból kialakult *rokokó* széppróza, egyetlen kortársa által felül nem múlt művelője. Az övéhez mérhető minőségű elbeszélő és leíró prózát, a XIX. század derekáig magyar nyelven nem írt senki. Ugyanakkor a XVIII. század első felében létrejött művet, írójának szemléletmódja a *kora felvilágosodás* eszmekörén belül helyezteti el.

Ez a kétoldali besorolás az irodalomtörténetekben evidencia igényű, bármely irodalmi korszakolás, osztályozás és rendszerezés többértelműségével és viszonylagosságával. Minden irodalmi mű meghatározó történelmi feltételek és korviszonyok között keletkezett, azonban ez nem jelenti szükségképpen egybeesését az *irodalmi korszakkal*, ugyanis az alkotás, lévén sajátos művészi immanencia, távolról sincs magától értetődő közvetlen kapcsolatban a kor — gyakran csak utólag felismert — lényegével. Mindez természetes, hiszen a műalkotás, a maga személyes voltában, egyéni szemlélet, műveltség, alkotó módszer, ízlés és természetesen tehetségalkat egyedül való összetettségének eredménye. Egyoldalúsításhoz, sőt csonkításhoz vezetne, ha épp egy magányos mű kapcsán egyértelműen homogén, azonos tipológiai jegyekkel kifejezhető s ily módon lemerévített irodalmi periódusban gondolkoznánk. Egy irodalmi korszak végsősoron nem annyira időszakaszokat jelöl, hanem alkotásokat, műveket tömbösít, s ezeken keresztül gondolkodásmódot, szellemiséget. Azt a bizonyos korszellemet, mely tömöríti az indítékokat, rokonítja a célokat, egységesíteni igyekszik a kifejezési formákat és eszközöket. Valójában az utókor előtt szélesül és szervesül tablóvá mindaz, ami a maga idejében csak művek szétszórt és esetlegesnek tűnő halmazata volt.

Igazoljuk, Mikes érdekében és vonatkozásában, állításainkat az említett két kulcsfogalom, a *rokokó* és a *kora felvilágosodás* körüljárásával.

A rokokó a belsőépítézet és az iparművészeti ornamentika fogalomtárából került át a képzőművészetbe, majd stílusirányzatot jelölve a szépirodalomba. Az irodalomban azt a késő barokkból kinőtt stílusirányzatot jelenti, mely alapvetően módosította, majd szét is bomlasztotta a barokkot.

A barokk, a mag lázas, vad, szinte gigantikusan felfokozott vízióival, heveségével és szenvedélyességével, óriási és súlyos tömegeivel a királyok és az udvar művészete volt, és nem kis mértékben az uralkodói reprezentáció és propaganda tökélyvel kivitelezett színpada, háttere. A rokokó viszont mint intim, társasági művészet alakult ki, a francia nemesség és nagypolgárság érzelmvilágát, életérzését, ízlését fejezve ki könnyedségével, elegáns lendületével, természetességével. (Stílusjegyeinek eredeti és nem későbbi, túlérett és mesterkelt változataira gondolunk.) Az alapmodellről írta Arnold Hauser: „A rokokó a reneszánszsal kezdődő fejlődés utolsó fázisa és betetőződése; azt a dinamikus, liberális, felszabadító elvet, amellyel a fejlődés kezdődött, és amelynek a maradiság, a kötöttség és a szabályok elvével szemben mindig újra fel kellett vennie a harcot, diadalra viszi. Csak a rokokóval teljesedik be végleg a rene-

szánsz művészeti törekvése; a rokokóval éri el a dolgok ábrázolása azt a szabotosságot és folyékonyt, amelyet az újkori naturalizmus tűzött maga elé... Csak akkor ítéljük meg helyesen a természetét, ha az udvari barokk és polgári preromantika közötti láncszemnek tekintjük. A rokokó epikureizmus, szenualizmusa, esztétizmusa — a barokk reprezentáció és a romantikus érzelmesség között középütt foglal helyet.”

A rokokó Európában sokféle elterjedt, a magyar fő- és köznemesség körében Bécs közvetítésével eresztett gyökeret. A franciától oly különböző kelet-közép-európai világban — módosulva, áthasonulva — lassan elvesztette eredetileg nyomatékosan arisztokratikus tartalmait, és a polgárosodás műveltségelemévé vált, a laicizálódás és a természetes emberi, lelki reakciók kifejezőjévé. A rokokó a fanatizmusmentes értelem világossága fele vezetett, a kor embere ugyanis az élet értelmét az ésszerű boldogság útjának keresésében vélte megtalálni. Mondjuk ki a leegyszerűsített végkövetkeztetést: a rokokó, a barokkhoz viszonyítva, játékos volt és gyermetes, könnyű és édes, a szelid erkölcs és az életet szabályozó emberi értelem felmagasztalása. Ezen a ponton már egyértelműen Mikesről is beszélünk, őt is jellemezzük: a Leveleskönyv — alapjában véve — gondolati és hangulati rétegeivel a rokokóba illeszthető.

A Mikes művéhez kapcsolt kora felvilágosodással sem könnyű a helyzetünk. A felvilágosodás történelmileg létrejött eszmei mozgalom, egyetemessé tágult ideológia volt, mely ugyan átfogóbb, mint a kor erkölcsi-tartalmi és művészeti irányzatai, azonban sem társadalmilag, sem elméleti alapvetésként nem alkotott szigorúan körülhatárolható, illetve egységesnek nevezhető bölcséleti rendszerezést. Legalábbis olyant nem, amelyből egyetlen egy eszmeváltozat kristályosodott volna ki, s amely egyetlen érvényes útként vezethetett volna a tizennyolcadik századból a tizenkilencedikbe.

A felvilágosodás az észet igyekezett piedesztálra emelni, ám változataiban hol a gyakorlati forradalmi cselekvés eszmei előkészítőjévé vált, hol éppen sággal a forradalmi cselekvés elvetésének ideológiájává. Az európai felvilágosodás mai elemzői, vizsgálódásaikban épp a rációban kiéleződő feszültségek és negativitások fontos mozzanatára helyezik magyarázataikban a hangsúlyt. A harc tartalma, célja, eszköztára sokrétű, tartalmaiban távolról sem egyértelmű, miként maga az eszmei-filozófiai alapvetésű mozgalom is rendkívül összetett és bonyolult volt. Ám néhány lényeges ponton mégis megragadható elméletileg, anélkül, hogy indokolt lenne egyik vagy másik jellemzőjét egyoldalúsítva, kizárólagosítva kiemelni, nagyobbítani vagy kisebbíteni.

A felvilágosult gondolat igyekszik visszaállítani a valóság és az azt megismerni vágyó tudat közt, a természettudományok által támogatott rációt a „józan polgári ésszel” azonosítva. A felvilágosodás fogalomkészletét a polgárság társadalmi előretörése ügyének rendeli alá, összekapcsolván a nemzeti tudat építését az anyanyelvi műveltség kimunkálásával és terjesztésével.

A felvilágosodás egyébként időben tagolódó folyamat, melynek első, kitapintható jelentkezése — már a hivatalos korszakhatárt, 1772 — megelőzően, a protestáns és katolikus egyházi körökben jelentkező szellemi erjedésben, nagyjából az 1730-as évek táján — a kor hagyományos filozófiája, túlhaladott gondolkodása és ízlése, valamint az ébredező új eszmeáramlat között támadt feszültség, polémia, majd fokozatosan erősödő és nyílttá váló küzdelem volt.

A magyar felvilágosodás képviselői általában a nemesség köréből kerültek ki, hiszen az alsóbb néprétegeknek nem állt módjában megismerkedni a nyugati, a nyugatról beszivárgott tanokkal, ez a nemesség pedig a szabadság és

egyenjogság eszméjében saját jogainak igazolását látta. Önmagukat értették az észlények közösségén is, és a feudális rendi hagyományok alapján önmagukat azonosították a nemzettel. Hozzá kell tennünk, hogy a nemesség, különösen Erdélyben, regionalitásbeli tősgyökerességet jelentett, erős helyi színeket hordozott és fejezett ki. Másrészt a megismerés tartományai — a nyugatihoz viszonyítva elkészt fejlődés folytán — Erdélyben még nem váltak el teljesen egymástól, nem vált el az író a tudóstól, a szépirodalom a tágan értelmezett írásbeliségtől, az államtan a jogtól és történetírástól, esztétikától, sőt még a természetismereti diszciplináktól sem. Már az említett sajátosságok következtében sem beszélhetünk egyetemesen ható ideológiáról, sem az irodalmi alkotások vegytiszta egyneműségéről, sokkalta inkább különbségeikről, stílusáramlatok és műfajok keveredéséről. A kivételek, a mondás szerint ugyan erősítik a szabályt, azonban még a mereven ráolvasott szabályok sem tudják biztosítani egyik-másik irodalmi alkotás hézagmentes besorolását egy eszmeáramlatba. És ha a magyar irodalomban beszélhetünk „kivételről”, legegységibb példaként Mikes Leveleskönyve az.

A *Törökországi levelek* elhelyezését, helyét egy eszme- és irodalomtörténetileg felfogható folytonosságban mindenekelőtt szerzőjének életpályája teszi rendhagyóvá, sajátossá. Mikes egész tudatos élete külföldön, bujdosásban telt el, tehát az itthoni társadalmi és szellemi környezetén kívül, abból kirekesztve, attól elzárva, egy isten háta mögötti görög-török-örmény-zsidó fészekben, a Márvány-tenger partján. A Leveleskönyv keretháttere, egyszerűsége tárgya és tartalma, alapréteggént felfogható esemény- és cselekményvilága, a rodostói elszigetelt kolónia, a Törökországba szorult kuruc emigráció embertenyészete, a maga vitathatatlan partikularitásában. Mikes leveleiben ezt az állandósult kényszerlakhelyet, az oda száműzött és a száműzöttekhez csapódott társaságot, életüket rögzíti. Ábrázolásuk a múltó évekkel változik, és Mikes helyzetének, állapotának, közérzetének, hangulatának is tükrévé válik.

A bujdosás kezdetén, Mikes, társairól derűs hangon, nemegyszer viccelődve, finoman gúnyolódva ír. Egyik-másikukról játékos-ironikus portrét is rajzol. Kineveti — megbocsátással — emberi gyöngéiket, időszerűtlenné vált társadalmi rátartiságukat, szokásaikat, szórakozottságukat, de ugyanakkor a saját helyzetén, állapotán, gyöngéin is humorizál. Humora kitartó, néha átbillen bohókázó moralizálásba: a pietista beletörődés mellett ez segíti Mikest rendíthetetlen belső egyensúlyának megtartásában. Hamis a múlt századbeli, lényegében Lévay verse nyomán kialakult olajnyomat a tenger partján összeomoltan és reményvesztetten búsulóról. Búsult persze, hogyne búsult volna, de önmarcangoló keserűség, vezeklő büntudat nélkül, gyakran humorának fölényével hessintvén el a valóságos, súlyos bajokat is.

Az idő teltével az emigrációs bolyról készült egyéni arcképek és többalakos tablók fokozatosan egyre komorabbá válnak, Mikes hangja egyre keserűbbé, feddőbbé, sértettebbé. A rendhagyó élethelyzet, az összezártság, az itthonról magukkal hurcolt osztály-előítéletek, az eseménytelenség, a semmittevés a személyiség válságát, a közösség megosztottságát vonták maguk után. A történelmi szélcsendben, a várakozásba belefásulva, reményeikben csalódva, a hazatérés lehetőségének elmúltával, beidegzésből látogatták egymást, vadásztak, barkácsoltak, gyóntak és áldoztak, de főleg unták egymást és magukat. Hosszú időn át, még az önmagát elfoglaló Mikes témája sem több és más, mint a tétlen együttélés, az egyhangúság, a rájuk telepedett unalom. A fegyelmező, rendet tartó fejedelem holta után a rodostóiak közt megkezdődik az egymásra

acsarkodás később az előjárójukká vált Mikes becsületét sem kímélték. A pozitív változások lehetőségeinek szétfoszlása a közösségi tudat elferdülését, majd szétfoszlását, elsorvadását idézte elő. Mikes pontosan érzékeli a helyzetet, meg is érti eredőit, hatása alól közérzetileg nem tudja magát teljesen kivonni. A személyes krízisen ugyan túlemlkedik, és az emberi kapcsolatok elfekélyesedését konok fájdalommal kommentálja, észleleteiről megróvó hangon számol be leveleiben. Az egyenetlenséget szitókat szokatlanul kemény hangon ítéli meg, s noha általában kerüli leveleiben a vaskosabb kitételeket, a perlekedőket egyenesen „beste kurafiak”-nak nevezi. Emigráns társaival szembeni kritikus magatartásához, fontos tényezőként személyes sorsa is hozzájárult. A fejedelem mellett betöltött tisztsége nem kényszerítette hazája elhagyására, mint oly sok társát, a szabadságharc vezetőit és aktív résztvevőit. Fejedelme kíséretében ugyan járhatott a már hanyatló küzdelem harcterein, de a fegyveres harcokban nem vett részt, más volt a dolga, mást követelt a tiszte. Így hát őt személyesen felelősségre vonni — mint rebelist — nem lehetett. Azonban mindhárom alkalommal, Magyarországról Lengyelországba, Lengyelországból Franciaországba, valamint Franciaországból Törökországba való menetelt maga vállalta, önkéntes módon választotta. Döntése személyes jellegű volt. Ezt az is bizonyítja, hogy másik két apródtársa, Szatmáry Király Ádám és Kisfaludy Boldizsár francia földön „elkérezkedtek” uruktól — aki mindig biztosította híveinek a választás szabadságát —, és a fejedelmet Törökországba nem követték. A törökországi számkivetettség tizedik évében, 1727-ben, Mikes félreérthetetlenül megfogalmazza elhatározása motivációját: „De én, aki egész életemben bujdosam, és végtire 16 esztendő koromban a hazámot elhadtam, a bizonyos, hogy a szabadságkeresés az elmémben akkor nem volt, és ha eddig tart bujdosásom, az igaz, hogy az uramhoz való vak szeretetem okozta.” Egyik, tíz évvel később kelt levelében pedig ez olvasható: „Mert énnékem soha semmi egyéb okom nem volt hazámot elhagyni, hanem, hogy igen szerettem az öreg fejedelmet.” Emigrációs sorsukat így ítélte meg: „... boldogok azok, kik tanulni fognak rajtunk, kik az országgal együtt tartanak, és akik fűsthöz hasonló okból el nem hagyják nemzeteket és örökségeket. Adja Isten, hogy soha senki bennünket ne kövessen, és irtózva halljon beszélni a mi hosszas bujdoságunkról.”

Miként az idézett szövegrészekből is kitűnik, Mikes eredetileg személyes érzelmi, lelkiismereti okból választotta a száműzetést. Erősen kötődött Rákóczi Ferenchez, korán elpusztult, soha nem ismert apja helyett apjának érezhette. Ezzel a ragaszkodással siratta el, amikor elhunyt. Az érzés kialakulása jól nyomon követhető. Rideg és szigorú iskolai fegyelemből szabadulva került be a fejedelem belső környezetébe s Rákóczi előtt nőtt férfivá, aki kedvelte a tisztelet tudó, fegyelmezett, talpig becsületes belső inast majd kamarást. A csapások még közelebb hozták őket egymáshoz, noha származás, társadalmi rang és súly tekintetében óriási volt a két férfi közt a távolság. Rákóczi két ország leggazdagabb főura volt, uralkodókat adó családból származott, egy időben tényező volt az európai politikában. Holtáig adott fejedelmi rangjára, a neki ekként kijáró tiszteletet a száműzetésben híveitől és az idegenektől is megkövetelte. Mikes néha zúgolódott is a rodostói udvartartás merev rendje, szigorú időbeosztása miatt. Bizalmasának, a „Nénékám”-nak meg is írja: „Nem üsmerék olyan klastromot, amelyben a rendet úgy megtartsák, mint nálunk... Egy kis kutyám vagyon, az is már úgy tudja a rendet, valamint én. Mikor dobolnak, és misére megyek, reám sem néz, de mihent ebédre dobolnak, azonnal

felugrik, s hozzám jó. A' bizonyos, én arra reá vigyáztam, hogy ez a kutya úgy tudja a rendet; csak arra vigyáz, mikor kimegyek a házból, hogy merre megyek, ha a fejedelemhez vagy a templomban megyek, meg sem mozdul, ha hínám is, már tudja, hogy arra a két helyre nincsen szabadsága." Finom irónia bujkál a szövegben, azonban ne vezessen félre: Mikes Rákóczi iránt feltétlen tiszteletet érzett, folt és szenny nélküli emberi példaképének, tanítójának érezte, tekintette. Viszont tisztelete nem volt kritikátlan hajbókolás. Ismerte a fejedelem gyengéit is, de erkölcsi nagysága előtt alázatosan fejet hajtott. A Leveleskönyv megrendítő — kapcsolatuk mélységeit feltáró — megnyilatkozása a 121. levél, melyben Mikes egyik, lényegében jelentéktelen összekoccanásukra emlékezik vissza, s ahol gondolatban ismételten megköveti az egykor talán nem is egészen ok nélkül megsértett Rákóczit. Mert végül is, miért hitt jobban a fejedelem a renegát Bonnevalnak, miért bízott jobban az aranycsináló szélhámosban, Vigourouxban, mint abban, aki kamasz kora óta nem csökkenő buzgalommal és hittel szolgálta? Azonban Mikes fejedelme nem tervkovács kalandorok által körülhízelgett — pillanatnyilag éppen száműzött — államfő, hanem egy sokat csalódó, vétkeiért magát sanyargató, korán öregedő ember, akit vallomásaiból ismerünk. És ez a „magánember”, roppant belső fegyelmevel, nem csökkenő munkaláiban, szakállába akaszkodó faforgácsokkal esztergája mellett, népünk történeti tudatában végsősoron az, amivé leghűbb emberének, Mikes Kelemennek nagy szívében lenni tudott. A kiemelkedő történelmi egyéniség, a szabadságharcos uralkodó, szerepe és tettei jogán, létezik Mikes nélkül is, de a tényleges cselekvés peremére szorított, a múltó hétköznapiakat morzsolgató, az önmagát, a tetteit elemző ember nem. Őt, nem fakulón, Mikes emelte be századok emlékezetébe, magasztos jelenléte átsugárzik a leveleken.

Ugyanakkor Rákóczi nélkül nem lehetett volna Mikes sem az a Mikes Kelemen, akit a Leveleskönyvből megismerünk. A zágoni székely nemes legendásult hűségének alanya, tartó pillére a fejedelem: Mikes hozzá kapcsolta sorsát, lényegében egész életét. Mikor az eszmény fizikailag kidőlt a sorból, szolgálta emléket, mert ezt vélte élete feladatának. Viszont ezzel a kötődéssel a legvérbelibb kurucok sorsát vállalta. Tudta, hogy az 1715 elején hozott országyűlési végzés jóváhagyta a „Nota et Capitalis sententia”-t, mely nem csak Rákóczira, hanem „országháborító híveire, kíséretére is vonatkozott, „mivel a kitűzött időre nem tért vissza, sőt az irtózatossá hazaárulás és felségsértés gonosz bűnében makacsul megmaradt... mint törvényes királyának és hazájának nyilvános ellensége... törvényen kívül helyeztetett”. Ekkor váltak a külföldre menekült kurucok hivatalosan is száműzöttekké. A fő- és jószágvesztésre ítélteteket Bécs mindenütt „üldözni és elfogni” rendelte, még az érintkezést is megtiltották velük, súlyos megtorlással fenyegetve az ellene vétőket.

Mikes sorsa tulajdonképpen még ekkor sem dőlt el véglegesen. Más „bűne” nem volt, csak az, hogy nem hagyta el Rákóczit. Édesanyja 1722. december 22-én kelt hazahívó levelében írja: „...ifjúságodnak virágát mi haszna ott eltöltened, egy emberbe reménységedet vetned, ha meghal, mit csinálsz... jobb magad hazájában lenned, hogysen az idegenek között”. A befolyásos erdélyi rokonságnak módjában lett volna, hogy a hazatérőnek az udvarnál a kegyelmet kijárja, idővel elkobzott jószágait vagy azok egy részét is visszakaphatta volna.

Az anyai levél volt Mikes életében a választás és döntés egyik legdrámaibb pillanata. A szülőföld nyúlt utána érzervekkel és érzelmekkel. Ő azonban — ki tudja mennyi emésztődés után? — Rákóczit választotta, és ezzel megpecsételte sorsát. Utóbb meg is írta, úgy érezte, amíg a fejedelem él, el nem hagy-

hatja. Rákóczi halála után viszont már késő volt: a hazatérés útjait-módjait császári döntés zárta el.

Ebbe a rendhagyó történelmi-társadalmi keretbe „visszahelyezve” kell vizsgálnunk a *Törökországi levelek* mélyebb rétegeit, amelyek részben tükörképei az objektív valóságnak, részben Mikes szellemiségének, világképének, értelmi színvonalának, lelki alkatának, temperamentumának kifejezői, egy olyan összefüggésrendszerben, melyben egy lélek, nem csak a világgal, hanem önmaga legszemélyesebb lényével is igyekszik harmonikus kapcsolatot kialakítani. A módszer — látszólag — egyszerű: önmagunkat kendőzetlen őszinteséggel kell kifejeznünk. Azonban ez csak akkor lehetséges, ha sikerül megte-remtenünk a kinti és a bennünk lakozó életnek a megváltoztathatatlanba való belenyugvásra épülő kapcsolatát. Ebben az igyekezetben, a jelentős különbségek hangsúlyozásával, bizonyos rokonságot vélünk felfedezni a rodostói kamrácskájában gubbasztó Mikes, valamint mestergerendás toronyszobájába visszahúzódó francia írótlárs, Montaigne között, akinek esszéit Mikes talán ismerte is. A mindenesetre rokonítható szövegekben felsejlik két természetesen viselkedő, póztalan, egészen hétköznapiak tekinthető ember, akiket a magány és szabad idő, koruk, sorsuk az évek múlásával egyre inkább moralizálókká válni kényszerített. Mikesnek erkölcsbölcseletinek csak fenntartásokkal és óvatossággal nevezhető gondolatrendszere pragmatikusan fejezi ki viszonyát környezetéhez, a világhoz, helyzetéhez, ugyanakkor a mindenséghez, a transzcendentáliákhoz is, összességében mindahhoz, ami szellemi világképét alkotja.

A mikesi világkép számos hatást szívott fel és olvasztott magába, amelyek egyes jegyeikben, részleteikben ugyan nem függetlenek a fejtegetéseinkben érintett kora felvilágosodást jellemző koráramlatoktól, de nem is azonosíthatók azokkal, már csak a jelzett életrajzi determinációk folytán sem.

Mikes, a szó hétköznapi, tág értelmében racionalista volt, azonban racionalizmusa nem bölcseleti eredetű. Tűnődésre és érzelmességre hajló alkatából kinövő értelmi tudatossága elsősorban közvetlen tapasztalataira épült, a mindennapiak nevezett „józan ész” segítségével a valóság tényeinek számbavételére, mind a nagy kérdésekben, mind az elsősorban őt érintő, tehát személyesen fontos dolgokban. Kétségtelenül tudatában volt gondolkodási képességének, ítélőerejének, hiszen egyik levelében szemérmesen, de félre nem érthetően megjegyzi, hogy „sokan vannak olyanok, akik szégyenlik világosságra tenni gondolatjokot, noha jobban gondolkodnak sokszor, mint azok, akik azt csak bátran kipökik”.

Racionalizmusa abban áll, hogy higgadtan, megfontoltan végiggondolta a dolgokat, minden lehetséges tényezőt mérlegelve, következtetéseit a valóságos tapasztalatokkal, régiekkel és újakkal egybevetve jutott el álláspontja kialakításához, gyakran az ítélkezéshez. Jobb emberismerő volt, mint a nálánál jóval műveltebb, tágabb látókörű és nagyobb élettapasztalatokkal rendelkező Rákóczi. Ebben ösztöne is segítette.

A racionalista Mikest jellemezve józan valóság- és életszemléletét kell hangsúlyoznunk. Tudjuk például, hogy a bújdosó fejedelem belső kamarását titkos diplomáciai terveibe nem avatta be. Azonban a Leveleskönyvből az is kiderül, hogy Mikesnek jócskán volt érzéke a politika iránt, néhanap el is beszélgettek a fejedelemmel politikai kérdésekről. A politikai légvárépítéshez, a nemzetközi cselszövényekhez, a fölcsigázott kalandos tervezetekhez azonban nem volt kedve, ugyanis egyáltalán nem bízott az uralkodók Rákóczinak tett ígéreteiben, az ura köré csapódó idegenekben, akiknek egy részéről utólag ki-

derült, hogy bécsi kémeek, kettős ügynökök, kétes múltú kalandorok vagy jobbik esetben a fejedelem jóhiszeműségét a maguk javára fordító fantaszták. Mikes egyre inkább szkeptikussá vált, s miután — főleg a Rákóczi halálát követő években — életük és jövőjük kérdéseire nem kapott sem kielégítő, sem megnyugtató választ, a megnyugvást a transzcendentáliák világában kereste. Tájékozódása magától értetődő: hívő fejedelem mellett nőtt föl, élt, úgymond gyakorló keresztény volt, olvasmányai is teológiaiainak nevezhető tartalommal töltötték fel gondolkodását.

A kérdést érzékenyen kell kezelnünk. Mikesnek nem volt Rákóczihoz mérhető valláselméleti műveltsége. Olyan mély és feltétlen hite sem, mint urának. A vallás dogmatikai alapjai, a teológiai tanítások árnyalatváltozatai különösebben nem érdekelték. Vallásossága a népi hitvilághoz, a laikus istenhithez állott közelebb. Ez a hit szilárd volt, alapja belenyugvás az isteni akaratba. Erős meggyőződése szerint Isten vezérli az országokat, emeli fel az egyiket, veti rabságba a másikat. Ő adja a népeknek mind a jó, mind a rossz fejedelmeket, szándéka szerint megaláz vagy felmagasztal, ha kell szigorúan fenyít is. A világot az emberek által megváltoztathatatlan módon irányítja, következésképpen tőle jön a jó is, a rossz is. A leveleken végigzengő alaplallam az, hogy „a nagy cselédes gazda”, a Mindenható „akaratjára kell magunkot hagyni”, „minden dolgunknak az ő akaratja szerént kell folyni”. A hontalan bujdosó végezetül már azzal vigasztalja magát, hogy tulajdonképpen az is mindegy, hol él az ember, Zágonban, Gdanskban, Grosboisban vagy Rodostóban, hiszen a föld minden pontján egyformán közel van, és egyformán távol van mennybéli, „igazi hazájától”. Az emberfia számára, aki csak zarándok e földi tereken, egy marad: zúgolódás nélkül, alázattal belenyugodni a felső döntésbe, hiszen „az ostort holtig kell csókolnom”.

Mikes lelki egyensúlyát ez a janzenista olvasmányai hatására egészen a protestáns predestinációs hitig, némelykor a mohamedán fatalizmustudatig kilendülő teocentrizmus biztosítja. A „belső csendesség” kialakításának képessége valójában Mikes itthoni, fiatalkori nevelésében gyökerezik. Eredetileg tanítói, a kolozsvári jezsuiták plántálták belé, későbbi olvasmányai csak elmélyítették, kiteljesítették a tanítást, melynek megtapadásához maga az élet is alaposan hozzájárult. A jezsuiták tanítási elvei, a tantárgyakat, azok tartalmi elmeit vizsgálva, nem voltak igazán korszerűek. Mikes leveleiben többször is megbíráltta ezt az életidegen iskolatípust, azonban tanítói nevelési gyakorlatuk során, miközben a diák és nevelője közötti személyes kapcsolat elmélyítésére törekedtek, messzemenően figyelembe vették a serdülők személyiségjegyeit, hajlamait is. Azt vallották, hogy a fejlődő fiatalra különösen hatásos az egyéniség átsugárzása, a közvetlen példaadás. A rend katonái, aszkézist súroló fegyelemmel és önmegtagadással végezték munkájukat, vállalt hivatásukat, magatartásukkal példát mutattak növendékeiknek is. Mikes jó tanítvány volt, és a tanítást legfogékonyabb életkorában, tizedik és tizenhetedik életéve közt szívta magába: „Lehet-é mást kívánni, ha csak azt, ami az Istennek tetszik? És az ő rendelése után kell járnunk, és azon nem sétálni kell hanem futni, mert az Isten azt szereti, hogy fussunk az ő akaratján, ne csak jó kedvvel, hanem örömmel. Ne szomorkodjunk hát azon, hogy a dolgok nem úgy folynak, amint nekünk tetszenék. Aki a jövődőt igazgatja, azt is tudja, hogy mit kell folytatnia azoknak.”

Mikes az ily módon felfogott isteni mindenhatóság sugárzásában szemléli, fogadja el élete, mindennapjai eseményeit, történéseit. Az alapelv számos

izben visszatér leveleiben: „Aki minket teremtett, annak legyen meg az akaratja rajtunk.” „Aki a keresztet adja, a vigasztalást is attól kell várni.” „Aki a hideget adja, mentét is ad melléje. Aki bennünket ide hozott, a gondunkat is viseli.” Íme, a mindenhatóság gondolata a napi gondokhoz időszerűsített alkalmazásban.

Azonban Mikes Kelemen vallásos világgépe távolról sem volt probléma-mentes. Megteremtette ugyan a belenyugvás közérzetének pillérzetét, de nem adott — nem is adhatott! — választ egy sereg kérdésre, amelyeket a kételkedő természetű, kritikus hajlamú, az emberek cselekedeteit megítélő bújdosó az életnek feltett. Mikes gondolkodásában ugyanis igen jól megfér a hit és a ráció, a reális és a realitásokon túli, egymás szomszédságában a tapasztalati tények és a hitbéli abstrakciók, egymást kiegészítve, de gyakran egymással feleselve, néha kételyeket is élesztgetve. Több ezer oldalnyi vallásos kegyességi irodalmat fordított, általában a teológiai determinizmus alapján magyarázta a társadalom jelenségeit is, de életfilozófiájában főleg azt fogadta el, amit számára a tapasztalati értelem is hitelesített. Ugyanakkor a belenyugvás mellett szüntelenül munkált benne a változtatás, a javítás, a jobbítás igénye. Vallásos fatalizmusa egyáltalán nem jelentett tétlenséget, még kevésbé letargiát, mindössze önmegnyugtató megoldás volt, belenyugvás abba, ami elháríthatatlanul bekövetkezett a bújdosók, a bújdosó életében. Mikes vallásossága kompromisszumos: elismeri a Teremtő kezét, akaratának feltétlen érvényesülését, de meggyőződése, hogy a dolgok megváltoztatására, nem különben önmagunk jobbítására kötelesek vagyunk erőfeszítéseket tenni, tehát az embernek, minden egyes embernek feladatai és céljai vannak — az isteni végzés folytán is — a világban.

Ez az építő jellegű-tartalmú gondolat Mikesre jellemző módon teljesedik ki. Bárhol járt a világban, a fő gondja mindig a szülőföldje volt. Erdélyben, a Habsburg-megszállást követően, erősödött a vallási reakció, a szépirodalom viszonylag háttérbe szorult, az alsóbb irodalmi kultúra — különösebb irodalmi tudat nélkül — a kéziratosan terjedő írásbeliségben, a lassan gyarapodó fordításokban, az iskolai színjátszásban, az átalakuló emlékirodalomban élt vagy csak tengődött tovább a század első felében. Például az iskolarendszerben — Mikes saját század eleji élményeihez képest — még a század derekán sem változott lényegesen a helyzet, akkori tapasztalatai javarészt most is érvényesek voltak. Miként több oldalról is bizonyítható, Mikes nagyjában-egészében ismerhette, illetve ismerte is az otthoni körülményeket. Azt is tudta, hogy a lassú, a megszállók által talán szándékosan is késleltetett és egyoldalúsított gazdasági fejlődés, fokozatosan mégis a szaktudományok kibontakozását vonta maga után. „Mint hazafia azt akarnám, hogy a tudomány oly közönséges volna nálunk, valamint a tudatlanság” —írta egyik levelében, és egy felvilágosodottnak nevezhető művelődési programon belül több ízben is reformokat sürgett, vitathatatlanul a polgárosodás irányában.

Mikes szerint Erdélyben a legfontosabb feladat az ifjúság nevelése. Ők a jövő letéteményesei és zálogai. Személyes iskolai tapasztalatai alapján bírálta a rendi-nemesi iskolázást. Hatással lehettek rá a nagy erdélyi nevelők, Heltai Gáspár, Apáczai Csere János, Tótfalusi Kis Miklós, bizonyosan hatott rá a Rákóczi környezetében oly népszerű Zrínyi Miklós tanítása is, valamint az országépítésben mindenre gondoló Rákóczi példája, aki 1707 húsvétján Kolozsvárt azért hozta létre a Nemes Ifjak Társaságát, hogy egy művelt, hazafiúi érzésű, szellemileg jól képzett, erkölcsös csoportot hívjon életre, „mely szemünk előtt

nevelkedvén, hazájához való szeretetet az isteni félelemmel együtt több tudományokkal és jóságos erkölcsökkel tanulja és gyakorolja". A Társaság tagja volt Mikes is. Itt teljesedett ki és véglegesült az ő neveltetése.

Mikes nevelési elveit kontinentálisan korszerű színvonalra külföldi tapasztalatai, olvasmányai francia fordításai emelik. Különösen ösztönzőnek bizonyult Claude Fleury és Fénelon hatása. A Leveleskönyv helyenként meglehetősen szoros gondolatpárhuzamokat mutat az említettek műveivel.

A tanulás, a műveltség, Mikes felfogásában szervesen összefügg a munkával, mint társadalmilag és egyénileg szükséges hasznos tevékenységgel. A munkálkodás morális kötelesség is: elvonja az embert a tunya, hasznot nem hajtó, részegeskedésben és bujálkodásban megfeneklő élettől. Ebben a vonatkozásban írja le az erdélyi nemességről, amelyből ő is származott, s melyből érzelmileg soha nem is szakadt ki, a legélesebb mondatokat: kíméletlenül bírálja parazitizmusokat, üresfejűségüket, léhaságukat, felelőtlenységüket.

Mikes éleleteszménye a közhasznú tevékenység. Ebben az összefüggésben is ismételten felbukkan a hazaszeretet eszméje: a tanulásban, tanultságban is „az ország haszna” lebeg a szeme előtt. A tanulásból nem vonja ki a nőket sem, ellenkezőleg, fontosnak tartja, hogy a nők, az anyák műveltek legyenek, az írásban, olvasásban egyaránt járatosak. Nem feledkezik meg a parasztgyerekek iskoláztatásáról, a mesterségek tanulásának szükségességéről sem. Miközben hangsúlyozza az idegen nyelvek tanulásának, ismeretének fontosságát, több ízben is kitér az anyanyelv ápolására. Rákóczi fiainak, az idegenek által nevelt Györgynek és Józsefnek felrója, hogy nem tudják anyanyelvüket. Leveleskönyvében ugyan nem említi, de ő maga éveket fordított franca nyelvű munkák átültetésére, „bujdosásomnak ideje adván alkalmatosságot erre, hogy szomorúsággal múlt időmet haszontalanul ne tölteném”.

Végezetül, Hopp Lajos szavait idézve, foglaljuk össze Mikes művelődési eszményét: „A mikesi társadalomszemlélet már nem a barokk kor rendi-nemesi ideológiájára, a konzervatív feudális rendi társadalmi gondolkodásra és történetfilozófiára jellemző. Inkább a kelet-közép-európai feudalizmus osztálykeretei között megindult nemesi reformigényekkel, a polgáriasulással érintkező haladó törekvésekkel, történelmi nemesi szerepvállalással áll összefüggésben. Innen adódik a gondolati tartalom feltöltődése Mikes meghatározó köznemesi világnézetének s erkölcsi felfogásának és asszimilált polgárias valóság szemléletének elemeivel; a világi (valódi) tapasztalatok keveredése a vallásos biblikus világnézet moralista irodalmi ítéleteivel”.

A levélíró munkásságát tovább mélyíti és árnyalja, ám sem tartalmilag sem formailag meg nem változtatja a műfordító hatalmas arányú, még fel nem dolgozott teljesítménye. Ez utóbbiban nem kevés az ellentétes világnézeti elem, de érezhető a szándék gondolkodásában azok összebékítésére. A fordító Mikes munkái éppúgy összefüggésbe hozhatók a korai magyar felvilágosodással, mint az európai felvilágosodást tápláló és megosztó, színező eszmeáramlatokkal. Ugyanakkor bizonyos mértékben kötődnek a korabeli erdélyi művelődéshez is.

*

A mikesi levél a mai olvasót a részletek realizmusával, a lélektani-hangulati állapotokat rögzítő-közvetítő képességének hatáskeltő erejével ragadja meg és bővíti el. Az író eleven előadásszövő tehetségével, játékos hangjának személyességével, réges-régen elavult tudósításainak frissességével, a társalgó hangnem meleg közvetlenségével dalolja bele magát olvasóiba. Miként a mű első kiadója, Kultsár István helyes ráérzéssel írta: „Gyönyörködhetsz a vidám

szívnek, a friss elmének barátságos nyájaskodásában, s abban a szép s értelmes magyarságban, amellyel a különböző dolgokat oly kellemetesen kifejezte a Szerző."

Mikes leveleit a pillanat eseményeihez alkalmazkodva, mindenkori hangulata szerint fogalmazta, következésképpen a *Leveleskönyv* sokféle levéltípus gyűjtőhelye. A levél, mind a fiktív, mind a misszilis magánlevél, mind tartalmi, mind formai szempontból nyitott műfaj. Mikes episztoláit a tartalmi tényezők, tárgyak, a levelek írását meghatározó helyzetek, körülmények, szándékok és közérzet alakítják. A műfaj történetész filológusok, a Mikes előtti idők erdélyi levelezésében — funkcionális szemszögből — több mint három tucat alkalmi levéltípus létezését állapították meg: adhortáló levél, alázatos levél, becsületes levél, biztató levél, búcsúzó levél, complementumos levél, confidens levél, derék levél, együgyű levél, esdeklő levél, fenyegetődző levél, főfájós levél, gratuláló levél, hívogató levél, hosszú levél, igazságos levél, kedves levél, kegyelmes levél, könyörgő levél, köszöntő levél, lármázó levél, látogató levél, méltóságos levél, mocskos (és disznó) levél, rettentéssel írt levél, siető levél, szánakodó levél, szép levél, szeretettel írt levél, szívből írt levél, szomorú levél, törekedő levél, tudosító levél, vigasztaló levél. Ezek a tartalmi levéltípusok, nehézség nélkül szinte egytől egyig megtalálhatók a *Leveleskönyv*ben. Azonban Mikes a levélváltozatokban nem a műfaj kifejezési lehetőségeivel „kísérletezett”, nem a változatok teherbíró-képességét próbálgatta, hanem mindig a mondandóra, a tárgyra összpontosított. És ez bármilyen lehetett, személyesen megélt esemény vagy olvasmányélmény, gyakran, ismétlődően a tikkasztó eseménytelenség, kiszolgáltatottság és tétlenség, valamint a reménykedés és csüggedés, a várakozó bujdosó lelkiállapotának hullámozása és megdermedése, elvilálanó képek, hangulatok, kimódolt gondolattársítás, minden, minden, amit a végtelenül türelmes papírral a magány esti óráiban meg lehetett osztani.

Igen ám, de — és most térünk rá kérdésünk lényegére — a két fedőlap közé sorolt levelegyűttes, a mai olvasónak, mai olvasatban jóval többet és némileg mást nyújt, mint amit és amennyit írója az egyedi levelek írásával valamikor vállalt, tudatosan egyáltalán vállalhatott. A *Törökországi levelek*, egszemes műalkotáségsz, amely többféle képpen is felfogható, legkézenfekvőbb módon regényként, és nem is annyira XVIII. századbeli gáláns-rokokó regényként, hanem teljesebb, későbbibb értelemben vett románként. Ugyanis ha a regény műfajt — melyről már Kemény Zsigmond megírta, hogy „törvényei oly engedékenyek, köre oly tág, hogy majd mindent a művészi feldolgozás anyagává tehet” — a legtágabban, öntörvényű tulajdonságokkal rendelkező, tárgyi és emberi információkat közvetítő, a valóságot a maga módján tükröző és mimetizáló tárgyasult művészi tudatformaként fogjuk fel, és ebből a szögből közelítünk a *Leveleskönyv*höz, meglepő felfedezésre jutunk. Arra ugyanis, hogy a levél-regény, a folytatásos regény struktúrája és motívumrendszere szerint kialakult írásgyűttesben a klasszikus értelemben vett regény minden komponens elemét — tér, idő, információ, eseményvilág, személyiség, világkép — megtaláljuk. A meghatározókat közelebről is szemügyre véve, mihamar világossá válik, hogy Mikesnél egy magasan értelmezhető és értékelhető realista epika-előkísérlettel találjuk szemben magunkat: a rodostói száműzött évszázadok regényirodalmának szinte minden „fogását” felfedezte, hasznosította, legalábbis előrejelezte, s egyáltalán nem oktalanság, ha a *Törökországi leveleket* a sajnos csak késve megvalósult magyar regény egyik lehetséges előzményének tekintjük. Mikes vállalkozásában, műfaj történetileg az a legfigyelemreméltóbb,

hogyan teljesíti azt a kritériumot is, mely szerint a regény önállósultan akkor teljedik ki, amikor műalkotásként magába tudja olvasztani mind a valóságot, mind a fikciót.

Mi a fikció Mikesnél? A dolgok felületén kutakodva úgy tűnik, hogy a nem létező „édes néne”, akihez ő hol friss, hol lankadóbb buzgalommal, végül immel-ámmal leveleit írogatta. Azonban a műfaj lényegét keresve, nem a kedves rokonasszony, a tételezett, de valóságosan nem létező személy és viszony az igazán „költött elem”, hanem az „édes néne” levelei, a Mikes leveleire írt „válaszai”, amelyeket címzettjük vár, sürget, gondosan félretesz, megőriz, dicsér, nyomtatásos kiadásra érdemesít, de amelyekről mindössze annyit tudunk, amennyit saját leveleiben vélünk közölni szükségesnek tart. És ha ezek a levelek csak így, „áttételesen léteznek”, az alkotó Mikes bravúrja, hogy érettük, a nem létezőkért, a létezőt, saját leveleit ítéli megsemmisülésre, azt írván a nénének, hogy „az enyimeket pedig, ha tanácsomat béveszik, meg kell égetni, vagy akármi szükségre fordítsa kéd, nem bánom”. „Ez a mítosz fogja egybe — írja Kibédi Varga Áron — a leveleket, strukturálja őket regénnyé: a nem létező kezeskedik a létezőért, garantálja annak valóságát. A mítoszban helyet kap a gáláns anekdota, az élcelődés, a helyszíni tudósítás, a világpolitika, a komoly vallásosság; a valóság és a fikció egybeötvözése vezeti Mikest és olvasóját a Törökországba érkezéstől az utolsó levél búcsúszaváig.”

Igen ám, de a fikcióban életdús realizmust találunk, tények, helyzetek, emberi sorsok, drámai és komikus történések egész sorát, ezek adják a mű nyersanyagát, töltik fel a pusztán kitaláltat, s így áll elő az a meggondolkozató helyzet, melyre Illyés Gyula már fél évszázaddal ezelőtt felfigyelt Naplójegyzeteiben, tudni illik, hogy „irodalmunk első nagy realistája, szinte riportszerűen beszámoló művésze egyszersmind a legl'art pour l'art-abb költő volt... Mindössze egy öreg nagynéninek írt, és még azt is csak az ő képzelete teremtetten”.

Mikes valóban költő abban az értelemben, hogy kommunikációra nyitottsága folytán a legalkalmasabb spontán műfaj, a levél anyagába rejtette azt, amit élete regényének nevezhetünk, létrehozván a valóság és a képzelet egyik legelbűvölőbb irodalmi ötvözetét, s egyáltalán nem véljük túlzónak Barta János megállapítását, mely szerint „Mikes tudatos művésze az írott szónak, főleg pedig a kompozíciónak; őseredeti elbeszélő tehetség, aki a látszólag naiv, spontán formákkal bravúrosan tud bánni... bőséges eszközökkel biztosítja leveleinek kompozíciós egységét s azon belül változatos tagoltságát”.

Számunkra percig sem kétséges, hogy Mikes tehetségéből futotta volna „szabályos” regényre, ha mintaként, a XVIII. század első felében, a magyar irodalomban ilyesmi egyáltalán létezett volna. A levélformát, vagy ha úgy tesszük a „levél-regény”-t azonban ettől függetlenül egyéniségének tónusa, alkátának líraisága is választotta vele. Ez volt az az eszményi műfaji keret, amelyben ő mint közlő, a maga teljes személyiségével szüntelenül jelen lehetett. Nem véletlenül jegyzi meg nénjéhez szólván: „nemcsak azért írok kédnek, hogy írni tudok, hanem azért, hogy a hajlandóság vlszen rá”. A hajlandóság jelenti személyes vonzalmát nénjéhez, de jelenti a hajlamot, a műfajra hangolt tehetség természetét is. Lám, még arra is képes, hogy nénjével egy finom érezetű gáláns szerelmi regényt játsszon, önmaga multságára, és egy kicsit keservére, kompenzálásként.

Miként említettük a fikciós keretben a regénykoordináták pontosan kijelölhetők. A mikesi regényvilágban a *tér földrajzilag* meghatározható hely, azo-

nos a levelek keletkezésének színhelyével: Gallipoli, Drinápoly, Bujukdere, Jenikő, Békós, Rodostó, Bujukálli, Constancinápoly, Csernavoda, Vidin, Ferislán, Oroszcsík, Bukarest, Jász, Mikes helységjelölését használva. Természetesen leginkább Tekirdag, azaz Rodostó, hol életének és száműzetésének javát töltötte, és ahol a mindenkori konkrét történések túlnyomó része játszódik.

Az idő naptári pontosságú, Mikes homokórája együtt jár a mai olvasó kvarcórájával. Regényideje lineáris dimenzió: előre mozog a tegnaptól a holnapba, hol száguldva, hol vonszolódva, gyakran úgy tűnik, hogy a változatlan-ság következtében egy helyben topogva, 1717. október 10-étől, a vég, 1761. március 19-e felé, illetve 1758. december 20-a felé, ha csak a fiktív levelekre gondolunk és az utolsó általunk ismert misszilis levelet nem vesszük figyelembe. A levelekben rögzített események nagyjában-egészében, ha nem is mindig, szinkronban vannak a reális idővel: Mikes a már megélt, a már lezajlott eseményeket rögzíti.

Az emlékezés síkján a Leveleskönyvet érdekes többszólamúság jellemzi. Ha szétbontjuk, három emlékezésréteget találunk benne. Egyrészt a naptárinak nevezhető: az író az elmúlt órákat, napokat, heteket, utóbb már — nagyon kihagyásosan — hónapokat-éveket rögzíti, idézi fel egyre csökkenő kedvvel tollával. A másik rétegben az elmúlt idők tágabban értelmezhető tapasztalati felismerései jelentkeznek, tulajdonképpen a kortárs történelem, hadtörténet és politika elmeit, szilánkjait, az azokra adott reflexiókat tartalmazzák. A harmadik, a térben és időben legtávolabbi emlékréteg anyaga sistereg fel a legmélyebbről: ez Mikes saját hazai, erdélyi gyermekkori múltjáról őrzött „tudása”, melyet a kalandos, az áramló évek hullámverése, az eseménytelen napok, utóbb évek tikkasztó némasága, reménytelensége sem tudott tudatából kitörölni, életének ez lévén a szubsztanciája, melynek kohéziója erősebbnek bizonyult minden rákövetkező jelenvalóságnál. Ezek a megtartó erővé szilárdult emlékforgácsok Mikes alkati alaphajlamának legfőbb jellemzői, lényegi emberi kötődésének hordozói. Felbukkanásuk a levelekben nem kiszámított elrendezés eredménye, hanem a valóságos időt viszonylagosító, szétbontó, feloldó belső kényszeré. Mikes szimultán utazik az időben „előre”, újraélvén leveleiben az eltelt napot-napokat, de utazik „visszafelé” is, a múltba, a régmúltba, hiszen ott találja meg léte valódi tartalmait — a lélek mély, geológiai rétegeibe ágyazottan —, a szülőföldet, a táj hazát.

A regényként felfogott levelegyüttes *információtároló* is. Körülírható, kimutatható, csoportosítható és értékelhető ismeretek bizonyos mennyiségét és minőségét tartalmazza. Az információk változatosak: történelmi, politikai, szociológiai, néprajzi, művelődéstörténeti, erkölcstani, esztétikai, lélektani. Lebontásuk a majdani Mikes-nagymonográfia feladata lesz, itt elégséges azt hangsúlyoznunk, hogy Mikes — viszonylag totális — regényvilágot alkotott. A Leveleskönyv „az első könyvterjedelmű magyar prózai mű —, hogy Szabó Zoltán idézzük egyetértően —, mely mindmáig élvezhető, folyamatosan, elejétől végéig olvastatja magát.” Rögtön egészítsük ki a megállapítást, hogy nemcsak a magyarok, illetve a magyar nyelven olvasók által. Mikes már elég régen, de jelentősebb mértékben az elmúlt negyedszázadban kitört az egynyelvűség elszigeteltségéből, bizonyossággá vált, hogy sokszálú érzelmi-értelmi ránövésűektől függetlenül is van „üzenete” más nyelvű népek fiai számára. Ezt a levelek román, legújabb német megjelentetésével, valamint angol recepciójával

egyaránt igazolni lehet.* Egyébként francia, olasz, lengyel antológiák is közöltek Mikes-leveleket, sőt van a *Leveleskönyvnek török nyelvű kiadása is.***

Zágoni Mikes Kelemen kétszáz év óta úgy él az olvasók, valamint a magyar irodalmat tanító és tanuló nemzedékek tudatában, mint egyetlen remekelés, a *Törökországi levelek* írója. Kevesen tudják, hiszen az irodalomtörténetek, sőt irodalmi lexikonok is csak mellékesen említik, ha egyáltalán említik, hogy ő egyben a régi magyar irodalom egyik legszorgalmasabb, legtermékenyebb, és legkiválóbb képességű fordítója volt. Tizenkét prózai munkát ültetett át franciából magyarra, nem kevesebb mint hatezer kéziratoldalny terjedelemben. Ez a tekintélyes írásos hagyaték, csak az utóbbi években került első ízben nyomtatásra kritikai kiadásban.*** Mikes születése háromszázadik évfordulójának küszöbén még mindig nem ismerjük a bujdosó teljes életművét, noha fiktív leveleinek írásával párhuzamosan négy évtizeden keresztül folytatta fordítói tevékenységét, sőt élete utolsó két évtizedében írásos munkálkodásának súlypontja a levélírásról a műfordításra tolódott át.

Azonban nemcsak a múlt szellemi értékeinek tudatosításában gyakran lomha irodalomtörténetírás, irodalomnépszerűsítés ludas abban, hogy Mikes fordítói munkássága — a szélesebb olvasótábor előtt — szinte mindmáig homályban maradt. Mikes, *Leveleskönyvében*, sehol sem említi, hogy idegen nyelvű művek átültetésével foglalkozna. Csak élete alkonyán, amikor a fiktív levelek írását abbahagyta, írta meg mostohaöccsének, Huszár Boér Józsefnek, hogy tulajdonképpen mivel is tölti idejét: „Tudom, hogy kedves öcsémuram azt is akarná tudni, hogy miben áll a foglalatosságom. Itt a világi bajtól, dologtól, gondtól ment vagyok, a csendes életet a könyvek fordítására szentelem, és sok francia könyveket magyarrá változtattam, amelyekből, ha alkalmatosságom adatik, öcsémuramat is részeltetem.” (Konstantinápoly, 1759. január 5.) Egy évvel később, 1760. március 25-én útnak is indítja szülőföldjére egyik fordításának (*A kereszt királyi útja*) kéziratát megjegyezvén, hogy „egy könyvet is küldök öcsémuramnak... A könyvnek hasznos voltát megmondja a bevezető, az én ítéletem szerint méltó, hogy kinyomtassák”.

A tagadhatatlan tény, hogy Mikes *Leveleskönyvében* árva szót sem ejtett fordítói munkásságáról, távolról sem jelenti azt, hogy ezt a munkát pusztán unaloműző időtöltésként, mintegy mellékesen végezte. Ellenkezőleg! Épp fordításai bizonyítják, hogy az anyanyelven tolmácsolásnak nagy jelentőséget tulajdonított, önszántából vállalt feladatát fokozott gonddal, felelősséggel, tételen megfogalmazott írói tudatossággal végezte. A *Leveleskönyvnek* a fiatalok nevelésével foglalkozó, máig időszerű passzusaiban nyomatékka szól a fordítói munka fontosságáról, lévén az általános közművelődési programjának fontos része: „Ha (az apák) a fiaikat csak arra vennék is, hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulókat a közönséges jóra fordítanák, mivel

* Mikes Kelemen: *Scrisori din Turcia*. Fordította Gelu Păteanu. Bukarest 1980. 300. l. Kelemen Mikes: *Briefe aus der Türkei*. Fordította Manteuffel-Szöege Sybill. Graz—Wien—Köln 1978. 271 l. D. Mervyn Jones: *Letters from Turkey*. Five Hungarian Writers. Oxford 1966. 62—102. l. A levélbetétek a szerző fordításai.

** Mikes Kelemen: *Türkiye mektupları*. Fordította Sadettin Karatay. Ankara 1944—1945. I—II. kötet. 224, 268 l.

*** *Mikes Kelemen összes művei*. Szerkeszti és sajtó alá rendezte Hopp Lajos. Akadémiai Kiadó, Bp. I. 1966. Törökországi levelek és misszilis levelek. II. 1967. Épistolák. III. 1970. Mulatságos napok és más fordítások. IV. 1974. Az ifjak kalauza. V. 1986. Catechismus formájára való közönséges oktatások. A sorozat záró kötete még kiadásra vár.

sokan vannak olyanok, akik arra alkalmasak volnának. És ha csak egy könyvet fordítana is meg életében, azzal mind magának, mind másoknak használna, és látná valamely gyümölcsét annyi esztendeig való tanulásának.”

Mikes teljes fordítói hagyatékának feldolgozását, értékelését és értékesítését az irodalomtudomány még nem végezte, nem végezhetette el. Tudnunk kell azt is, hogy a lefordított írók zömét pedagógiai, elmélkedő és vallásos moralizáló művek, valamint legendás-regényes barokk kegyességi elbeszélések alkotják. Azonban a Leveleskönyv figyelmes olvasója nem egy olyan utalásra bukkan, mely arra enged következtetni, hogy Mikes fordítói munkásságát komolyabb és társadalmilag hasznosabb cselekedetként értékelte, mint a saját kedvtelésére, örömeire és bánatára írt leveleit, túl személyesnek tartott beszámolóit és vallomásait. Főleges mondanunk, hogy az idő és utókor az életmű felett másként ítélte.

Ám, ha a Mikes-fordítások túlnyomó része a Mikes-filológia és eszmetörténet körébe tartozik, találunk a gazdag hagyatékban egy teljességgel világi jellegű szépirodalmi munkát is, amely ma is általános figyelmet érdemel, sajátosságai folytán félig önálló mikesi alkotásként is felfogható, eloszlatván az egy-könyvű szerzőről kialakult, indokolatlanul egyoldalú képet. A *Mulatságos napokról* van szó.

Mikes, kolozsvári deáksága ideje óta szorgalmas olvasó volt. Franciaországi időzése, az erdélyinél előbb járó és magasabb színvonalú művelődési élettel való érintkezése csak növelte mohóságát a mindenrendű olvasmányok iránt, gazdagította tájékozódási lehetőségeit is. Rodostóban is bőven volt ideje olvasni. Elsősorban a fejedelem gazdag könyvtárát használta, de másoktól is kölcsönözhetett könyveket, hiszen a világvégi sárfészekben egy kis szellemi műhely működött, s nem Mikes volt az egyetlen, aki Rákóczi mellett írással töltötte idejét.

Írással és olvasással. Olvasott, hogy ismereteit gyarapítsa, hogy világlátását tágítsa, műveltségét pallérozza, lelki életét erősítse, de olvasott pusztán időtöltésből is, unalmában, szórakozásra vágyva a köré tokosodó magányban, egyedülletben. A Leveleskönyvben található sokszínű betétekből kitűnik, hogy igencsak kedvelte a mozgalmas, kalandos, néha éppenséggel fantasztikus történeteket, a távoli, ismeretlen világokban zajló, gyakran valószínűtlen, képzeletszülemény-históriákat. Mikes érdeklődésének, ízlésvilágának egyik rétegét a Nyugat-Európában korában divatos, egyes műfaji változataiban a realista regény korában félig már elvirágzott kalandregények alkották.

Madame de Gomez, teljes nevén Madeleine-Angélique Poisson, Mme de Gomez (1684—1770) *Journées amusantes* című, lazán összefüggő novellisztikus történetekből álló, társasági beszélgetések fonalára fűzött elbeszélésgyűjteménye Mikes egyik kedvenc olvasmánya volt. Mielőtt 1745-ben egy kötetnyit lefordított volna, *Mulatságos napok* címet adva neki, a hat könyvből — nyolc kötetből — álló műből, öt levelébe is beledolgozott egy-egy belőle kölcsönzött kurtább történetet.

A *Journées amusantes* első kiadása, melyet Mikes használt, 1722 és 1731 közt jelent meg. A felvilágosodás százada első felének termékeny és divatos írónöje rendkívül népszerű szerző volt. Munkája még életében nyolc francia kiadást ért meg, s magyarul például még a XIX. század elején is megjelentettek három „széphistóriáját”.

A szóban forgó kalandregény formailag keretes elbeszélés. Valahol, Párizstól egyórányira, a Szajna-parton összegyűl egy kis főrangú társaság: három

lány és jegyeseik. Háziasszonyi munkával, hímzéssel, olvasással — a férfiak vadászattal —, valamint beszélgetéssel töltik az időt. Mme de Gomez munkájában ugyanannyi nap alatt tizennyolc különböző történetet mesélnek el egymás szórakoztatására. Mikes a tizennyolcból hat elbeszélést választott ki, remek ér-zékkel a legcselekményesebbeket és a legrövidebbeket.

Az elbeszélésekben a helyszínek, a korok és a milió változatosak. A történet színtere Közép- és Távols-Kelet, Afrika északi partvidéke, az Egyenlítő tájai, Dél-Amerika, India, Ausztrália, a világóceánok rejtelmes szigetvilága, világvárosok, reneszánsz és barokk királyi és fejedelmi udvarok, titokzatos főúri paloták.

Ezek a színtereken színes és roppant bonyodalmas kalandok zajlanak, tele váratlan, meghökkentő fordulatokkal. A gyakran egzotikus mesék eszköztárát Boccaccióból, Navarrai Margit *Heptameron*jából, a barokk pásztor- és heroi- kum regényekből ismeri a mai olvasó.

Mikes, ezzel a fordításával szórakoztatni akart, ezért elsősorban olvasmá- nyosságra törekedett. Ám ez csak köntöse az alábujtatott valódibb szándék- nak: alakjainak jellemrajzával, történeteinek erkölcsi tanulságaival félreért- hetetlenül nevelni is akar. A cselekmény sodrásában mind az erény, mind a vétkek megméretnek, a makulátlan hűség, a nemeslelkűség, a jellemnagyság, az érzelmi kitartás — sok küzdelem s nem egy kudarc után — elnyeri meg- érdemelt jutalmát. A „Kegyess olvasó”-hoz címzett bevezetőben tétele- sen is megfogalmazza: „Ebben a könyvben sok szép jó erkölcsűeket és nemesi indu- latuakat látsz, amelyek még ez életben hasznokra vált, és az olyanokat kö- vessed. Ellenben pedig a sokaknak rossz hajlandóságok szégyenekre és vesze- delmekre fordult, és ezeket kerüljed. Kérem az Istent, adja, hogy ne csak mu- latsággal, de haszonnal olvassad.”

A *Mulatságos napokat* félig önálló mikesi alkotásnak neveztük, hiszen mű- ve nem egyszerű fordítása, hanem figyelmet érdemlő átdolgozása is az eredeti- nek. Mikes munkája során a fordítói fegyelmet — ami az ő korában egészen mást jelentett, mint ma — sokszor áthágtá. Például már magát a helyszínt is megváltoztatta, s Párizsból „a Szamos mellett lévő szép városba”, Kolozsvárra telepítette át Honoriát, az okos és tisztességes erkölcsű özvegyet, akinek birtoka, ahová a fiatalokkal kihúzódott, valahol az erdélyi város közelében helyezke- dett el. „Öt óra tájba ez a szép társaság a Honoria házához érkezvén, és mint- hogy már májusnak közepe felé a napok elegendő hosszúak, azért nagy sietség- gel mindnyájan a kertbe menének. S a kert elegendő nagy, a fél oldalát a Szamos mossa. A sok szép gyümölcsfák mind utcákra vannak ültetve. A kert két részben vagyon: az egyik része a ház felől mind virágokkal vagyon bé- ültetve, a másik része mindenféle kerti veteménnyel. A kert közepében pedig egy nagy lugos, amelyet a szőlőlevelek egészen befedtek, és olyan volt, vala- mint egy levélből való palota. De még a szőlőfáknak, amelyekből állott az a szép lugos, mása talám nincsen Erdélyben, mivel Honoria azokat mind Rodosz- tórol, a Mármora-tengerének partján lévő városból hozatá. Ezek a szőlőfák pedig hétszer hoznak szőlőt esztendőben. De még narancsfái és laurusfái is valának kertében.”

Mikesünk hazakacsintó ártatlan csalafintaságára könnyű rájönnünk: kert- szemléletében erdélyi, francia és egzotikus török elemek keverednek. A kert szép is, hasznos is, a lugos mintája lehetne más, mint Rákóczi rodostói ebédlő- palotájának kertjében található filegória?

De akadunk más módosításokra is. A francia eredetiben a fiatalság magára hagyatva szórakozik. Az átültetésben, híven az erdélyi szokásokhoz, Hilária leányzó anyja, a már említett Honoria asszony ügyel fel rájuk, erdélyi nagyasszonyként tartja kézben a társaságot, hajtja végre a házirendet, szervezi a fiatalok szórakozását. Mme de Gomez munkájában a mesélgetések a könyvtárszobában zajlanak, de Mikes gyerekkorában a háromszéki udvarházakban csak szerény könyvtartó tékák voltak s nem párizsi mintájú könyvszalonok, így hát a beszélgetések színhelye a magyar szövegben a kert lesz: „az egész társaság a kertbe gyülekezik, és a szállólugosok alá, a pásintre szőnyegetek terítenenek, és elegyesen kerekben leülének”. Mikes azzal is itthoni, személyes élményvilágának elemeit emeli be a történetbe, hogy nála a fiatalok zálogosdít játszanak s a vesztesnek a zálogot egy széphistória elmesélésével kell kiváltania. Az eredetiben erről szó sem esik.

Érdeemes közelebbről szemügyre vennünk a szereplőket is. Ha nem is egyértelműen erdélyiek, de egy kicsit mások, mint a mintául szolgáló mű francia szereplői. Mikes leveleiben már leírta, hogy milyennek kellene lenniök az erdélyi nemesi renden lévő asszonyoknak, lányoknak, ifjaknak. Nos, a *Mulatságos napok* hőseit is az általa kívánatos irányba eszményíti. A lányok, Hilária, Constantina és Viktória szépek, természetes viselkedésűek, jó magaviseletűek, értelmes beszédűek, egyikök tréfásabb természetű, a másik visszahúzódóbb, hallgatagabb. Az ifjak, Julius, Octavius és Valarius, „akik mind az iskolájokot elvégezvén, mind más tudományokban részesek lévén, alkalmasak valának az ország szolgálatjára. Ezekben mind a jó erkölcs, mind az okosság bővölködött.”

A könyv lapjain elárad Mikes személyiségének, egyéniségének összetéveszthetetlen varázsa: együttérez alakjaival, beleéli magát a fikcióba, nem rejti érzelmeit, rokon- és ellenszenvét. Tulajdonképpen mind a hatukban ő a szellemes társalgó, a galáns csevegő. Ez a közvetlen személyes jelenlét kihát a mű szerkezetére is. Azonosul hősei helyzetével, lelkiállapotával, ahol motivációs hézagokat érez, kitölti saját elképzelése szerint, egyik-másik regényhős portréját kissé át is rajzolja, a száműzetésbe taszítottakkal, a bujdosásba kényszerítettekkel — a sors- és élményrokonság folytán — nagyobb részvétet érez és éreztet, mint Mme de Gomez. De általában nagyobb gondot fordít szereplői érzelmeinek jellemzésére, árnyalására, mint a francia író.

Miután olvasmányt akart elképzelt olvasói kezébe adni, a hangsúlyt a cselekményességre, a pergő, folyamatos előadásszövegre helyezte. Minden lényeges eseményt megőrizve tömörítette mondanivalóját, rendszeresen rövidítgetett az eredeti szövegen, elhagyta a mellékes, rendszerint terjengős kitérőket, a pusztán szószaporító részeket, a száraznak tűnő okoskodásokat, a fölöslegesnek vélt részmozzanatokot.

Az átültetendő szöveg nyelvileg és stilisztikailag nyilvánvalóan kötötte Mikest. A *Mulatságos napok* tónusa nem olyan eleven, friss és változatos, mint a leveleké, azonban így is tiszta, világos, értelmes folyó beszéd, és nem modoros, dagályos, mint az eredeti prózanyelve. Írásművészetének bravúrja, hogy mindig megtalálta a megfelelő szót, a leghatásosabb árnyalatbeli kifejezésváltozatot. A mikesi nyelv csodálatos szívhangjai átdobognak a franciából magyarított szövegen is. A *Mulatságos napok* Mikes talán legsikerültebb, ma is élő, élvezhető fordítása.